

فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)

علمی - پژوهشی

سال نهم - شماره دوم - تابستان ۱۳۹۵ - شماره پیاپی ۳۲

شعر رضوی مشخصه‌ای سبکی در شعر کودکان دهه هشتاد و تحلیل زیبایی‌شناسی آن
(ص ۲۴۲-۲۲۶)

ابراهیم واشقانی فراهانی^۱

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۴/۰۴/۰۶

تاریخ پذیرش قطعی مقاله: ۱۳۹۵/۰۶/۲۵

چکیده:

حضرت علی بن موسی (۱۴۸-۲۰۳ ه.ق.) که با عنوان امام رضا(ع) هشتمین امام شیعیان دوازده امامی به شمار می‌رود، گذشته از امامان اول و سوم شیعه، بیش از دیگر امامان مورد توجه ایرانیان بوده‌است و تجلی این توجه را میتوان در قدمت و کثرت مدایح رضوی در شعر پارسی بازجست. توجه به امام رضا(ع) نه تنها در بدنه اصلی شعر پارسی یعنی شعر بزرگسالان به وفور دیده میشود، بلکه در شعر کودک نیز بویژه در دهه‌های اخیر، حضوری وسیع یافته‌است. هدف از نگارش این مقاله، توصیف زیبایی‌شناسی شعر رضوی در متون منظوم ادبیات کودکان است. گستره مطالعه نیز آثار منظوم شاعران معاصر حوزه کودکان است که به لحاظ موضوعی در قلمرو شعر رضوی قرار گیرد. از آنجا که شعر رضوی، زیرمجموعه‌ای از ادب آیینی است، به مانند دیگر حوزه‌های ادب آیینی، پیوندهای مکرر و متراکم تلمیحی با قرآن، حدیث و اخبار تاریخی دارد و حتی کودکانه بودن شعر نیز نتوانسته موجب کاستی یا قطع این پیوندها شود. بنابراین به رغم گرایش صوری مباحث زیبایی‌شناسی، بخشی هرچند کوتاه به بخش تلمیحات اختصاص داده شد.

کلمات کلیدی: امام رضا(ع)، شعر کودک، زیبایی‌شناسی، نقد.

^۱ استادیار دانشگاه پیام نور vashghani1353@gmail.com

مقدمه:

ولایتعهدی امام رضا(ع) در خراسان و سپس قرار گرفتن مزار ایشان در آن سامان، پیوندی ویژه میان دل‌های ایرانیان و وجود آن حضرت ایجاد کرده‌است. این پیوند ویژه موجب پدید آمدن نوع ادبی شعر رضوی شد که حضوری دیرینه و گسترده در ادبیات فارسی دارد. حضور نورانی امام رضا(ع) در خراسان و طلوع آفتاب شعر فارسی از آن دیار موجب شد که نخست پارسی‌گویان خراسانی به ستایش آن حضرت بپردازند. کهن‌ترین منظومه پارسی با این موضوع، از آن سنایی غزنوی، شاعر قرن ششم هجری با این مطلع است:

دین را حرمی است در خراسان دشوار تو را به محشر آسان
که با الهام از قصیده معروف مداح اهل بیت اطهار(ع)، محمد بن حبیب ضبی(متوفی ۴۰۰ هـ.ق)، سروده شده‌است. این قصیده این‌گونه شروع می‌شود:

قبر بطوس به اقام امام حتم الیه زیاره و لم امام

از آن پس بسیاری از شاعران پارسی‌گو از قبیل خاقانی، جامی، بابافغانی شیرازی، اهلی شیرازی، وحشی بافقی، نظیری نیشابوری، طالب آملی، حزین لاهیجی و... در آثار صحیح‌الانتساب به ذکر اوصاف امام رضا(ع) پرداختند و به برخی دیگر از قبیل حافظ شیرازی نیز اشعاری در این حوزه منسوب شد. در دوران معاصر نیز شاعرانی چون فرخی یزدی، ملک‌الشعرا بهار، استاد شهریار تبریزی، مهدی اخوان ثالث، علی موسوی‌گرمارودی، سهیل محمودی، قیصر امین‌پور، علی‌رضا قزوه و صدها شاعر دیگر به ستایش آن حضرت و ذکر اوصاف وی پرداختند. اما شعر بزرگسال، تنها حوزه تجلی شعر رضوی نبوده‌است و در شعر کودک نیز بویژه در سال‌های اخیر، شاهد آثار چشمگیری هستیم که در این مقاله به بررسی زیبایی‌شناسی آنها خواهیم پرداخت. بدین منظور یازده مجموعه شعر کودک با موضوع امام رضا(ع) مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت. این مجموعه‌ها عبارتند از: پدری به مهربانی خدا، بر بال کبوتران، سیره عملی امام رضا(ع)، گنجشک و مار بدجنس، آهو و مرد مهربان، فرشته‌های مجروح، کبوترها و آهوها، امام رضا(ع)، بارانی از ستاره، پروانه حرم و یاس نجمه. همه این مجموعه‌ها متعلق به دهه هشتاد خورشیدی هستند بجز دو مجموعه فرشته‌های مجروح و بر بال کبوتران که آن دو نیز متعلق به سال‌های پایانی دهه هفتاد شمسی اند.

در بررسی زیبایی‌شناسی شعر رضوی باید به این نکته توجه داشت که شعر رضوی، زیرشاخه شعر آیینی است. شعر آیینی پارسی از عصر اوستایی تا اکنون پیوندی ناگسستگی با شگرد تلمیح دارد. در این شگرد که به طرزی وسیع در متن اوستا و سپس در شعر عرفانی، مذهبی و انقلابی فارسی به کار می‌رود، روایت به اجزای سازنده‌اش شکسته می‌شود و به جای نقل کردن مبسوط روایت، به

اجزای سازنده آن اشاره میشود(واشقانی، ریشه‌های ادب پایداری پارسی در متون فارسی میانه و باستان: ص ۲۸). این اشاره‌ها مبدل به پلی میشوند که به میانجی آنها، زیباییهای اصل روایت بدون نقل کردن مبسوط آن، به اثر ادبی منتقل میشود. هرچند که زیبایی‌شناسی، بحثی معطوف به صورت است، اما تلمیح و شگردهای مشابه آن از قبیل ترجمه، اقتباس و تضمین، به سان حفاصل صورت و محتوا، نقد زیبایی‌شناسانه را به محتوا معطوف میکند. از این جهت در این مقاله در کنار بررسیهای موسیقیایی و آرایه‌ای، بخش چشمگیری از بررسی زیبایی‌شناسانه شعر رضوی در ادبیات کودکان، به واکاوی محتوایی اینگونه از شعر در قالب بررسی تلمیحات اختصاص می‌یابد.

۱- ضرورت و اهمیت تحقیق

در میان امامان شیعه(ع) گذشته از امام نخست و سوم، امام رضا(ع) بیش از همه مورد توجه ایرانیان بوده است. این توجه نه تنها به سبب قرار گرفتن مزار آن امام در ایران، بلکه به سبب خاطرات خوش ایرانیان از حضور وی در خراسان است که پشت‌به‌پشت در حافظه تاریخی ملت ایران ثبت شده است و به صورت روایتهای ضامن آهو، امام رئوف و دیگر روایتها در حافظه شفاهی و نیز ادبیات فارسی ثبت شده و بازگو میشود. همچنین حضور مزار امام رضا(ع) در ایران، به صورت تاریخی موجبات پدید آمدن پشتوانه روانی برای ایرانیان در برخورد با ناملایمات طبیعی، ستم زورمندان و هجوم بیگانگان فراهم آورد و آن مزار میترک در مشقات، ناملایمات و حوادث، پناهگاه و تکیه‌گاه فردی و ملی ایرانیان شد. نیز حضور امام رضا(ع) و مزار ایشان در خراسان، موجبات مباحثات و تفاخر ایرانیان را فراهم آورد. این همه در آینه فرهنگ و اندیشه یعنی ادبیات متجلی شد و نوعی ادبی را فراهم آورد که هم به جهت موضوع آن، یعنی شخصیت امام رضا(ع) دارای اهمیت است و هم به لحاظ صرف مطالعات ادبی و برای شناختن بخشی از میراث ادبیات پارسی، مهم و ضروری است.

۲- پیشینه تحقیق

در حوزه بررسی شعر رضوی آثاری چند در قالب کتاب و مقاله تألیف شده است. یکی از مهمترین این آثار، کتاب مدایح رضوی در شعر فارسی تألیف احمد احمدی بیرجندی و علی نقوی زاده است. این کتاب، مجموعه‌ای از اشعار فارسی با موضوع مدح یا توصیف شخصیت امام رضا(ع) و مزار وی از نخستین نمونه این شعر در ادبیات فارسی یعنی مدیحه سنایی غزنوی تا آثار شاعران معاصر(تا زمان انتشار نخست کتاب در سال ۱۳۶۴ شمسی) است و دارای مقدمه‌ای مبسوط در معرفی نوع رضوی در شعر فارسی و تاریخچه آن است. سپس شاعر به شاعر، به معرفی مختصر شاعر و سپس ذکر شعر یا اشعار هر شاعر درباره امام رضا(ع) می‌پردازد. اثر دیگر در این حوزه، تاریخ هزار ساله شعر پارسی درباره امام رضا(ع) اثر دکتر اسماعیل آذر است که به نقل و معرفی شعر رضوی فارسی از کهن‌ترین

ادوار تا اکنون میپردازد. از دیگر پژوهشهای این حوزه میتوان به مقاله مروری اجمالی بر منقبت امامان علیهم السلام در شعر فارسی تألیف رسول جعفریان، منتشر شده در مجله «مشکوه»، شماره ۷۸، سال ۱۳۸۶ اشاره کرد که به بررسی مدایح ائمه اطهار(ع) در شعر فارسی طور اعم و مدایح رضوی طور خاص میپردازد. اما جای پژوهش در حوزه شعر رضوی کودکان در این میان خالی است و شاید یک علت آن، تازه بودن توجه به شعر کودکان در ادبیات فارسی است. هرچند که شعر کودکان با آثاری از قبیل نصابالصبيان ابونصر فراهی در قرن هفتم هجری، حضوری دیرپا در ادبیات فارسی دارد، اما همواره تحت شعاع شعر بزرگسال بوده است و آفرینش در این حوزه و نیز بررسی آن، امری فرعی و غیرجدی بوده است و بیشتر در دوره معاصر است که ادبیات کودکان هم در عرصه آفرینش و هم در عرصه نقد و بررسی، مورد توجه جدی تر قرار گرفته است.

۳- بحث

۳-۱- موسیقی شعر کودکان رضوی

یکی از مهمترین شگردهای آفرینش زیبایی در زبان که از مهمترین عوامل تبدیل زبان به شعر است، افزودن موسیقی به کلام است. این شگرد بویژه در شعر کودکان، بسیار راهگشاست، زیرا کودکان بیش از ظرایف معنایی به جاذبههای موسیقایی کلام توجه دارند و از آن بهره‌مند میشوند. موسیقی کلام را میتوان نخستین لایه تأثیرگذار در شعر کودک دانست و پس از دریافت و گشایش این لایه است که کودک به لایه‌های بعدی شعر میرسد. موسیقی کلام، خود با شگردهای بسیار حاصل میشود. مهم‌ترین و پرکاربردترین ابزارهای موسیقی کلام در قالب‌های کلاسیک و نیز شعر کودکان، موسیقی بیرونی(وزن) و موسیقی کناری(قافیه و ردیف) است که در فنون ادبی پارسی دارای مباحث مستقل‌اند، با این حال برخی شعب فرعی موسیقی کلام از قبیل سجع، جناس و تکرار، زیرمجموعه بدیع لفظی‌اند و بطور متداول - و در این مقاله نیز- در مباحث بدیعی مطرح و بررسی میشوند.

۳-۱-۱- وزن

وزن عروضی (و اوزان شبه‌عروضی که با برخی تغییرات در احتساب هجاها نسبت به وزن عروضی پدید می‌آید)، از مهم‌ترین ابزارهای آفرینش ادبی در شعر کلاسیک پارسی است. اهمیت وزن عروضی در شعر کلاسیک پارسی تا بدان حد است که کاربرد وزن عروضی را باید از ارکان تعریف قالب‌های کلاسیک شعر پارسی به حساب آورد. در حوزه شعر کودکان نیز از آنجا که ذهن کودکان، بیش از کشف روابط انتزاعی میان اجزای شعر، متوجه بهره‌مندی از آهنگ شعر است، وزن عروضی، سهمی بسیار مهم را مبحث زیبایی‌شناسی دارد. اهمیت کاربرد وزن عروضی را در شعر کودکان، از همین نکته میتوان دریافت که همه اشعار یازده کتاب موضوع این مقاله، موزون با وزن عروضی‌اند.

بررسی این یازده کتاب، نشانگر کاربرد هجده وزن در نُه بحر عروضی در اشعار کودکان است. این نه بحر و هجده وزن، به ترتیب فراوانی عبارتند از:

جدول شماره ۱: بحر هزج

شمار کاربرد	نام اثر	مثال شعری	وزن عروضی	بحر عروضی
۵ شعر	پروانه حرم	خورشید هم آمد	مفعول مفعولن	هزج
۱ شعر	یاس نجمه	تو را هم می شود توی حرم دید	مفاعیلن مفاعیلن فعولن	
۱ شعر	کبوترها و آهوها	دلَم یک بره آهوی نجیب است	مفاعیلن مفاعیلن فعولن	
۱ شعر	کبوترها و آهوها	روزی که تو را شهید کردند	مفعول مفاعیلن فعولن	
۱ شعر	بر بال کبوتران	مشهد، گل شهرهای عالم	مفعول مفاعیلن فعولن	
۲ شعر	بارانی از ستاره	تو اژدهای خوشگلی	مفاعیلن مفاعیلن	
۱ شعر	یاس نجمه	همین دیشب که خوابیدم	مفاعیلن مفاعیلن	
۱ شعر	کبوترها و آهوها	دلَم مثل کبوترها	مفاعیلن مفاعیلن	
۱ شعر	کبوترها و آهوها	لبان کودک	مفاعیلن فع	
جمع کل : ۱۴ مورد				

جدول شماره ۲: بحر مدید

شمار کاربرد	نام اثر	مثال شعری	وزن عروضی	بحر عروضی
۵ شعر	کبوترها و آهوها	من در این صحرای سبز	فاعلاتن فاعلن	مدید
۴ شعر	یاس نجمه	روشنی پر کرده بود	فاعلاتن فاعلن	
۲ شعر	کبوترها و آهوها	در دلش خدای خوب	فاعلاتن فاعلن	
۱ شعر	امام رضا	مثل بوی یاس	فاعلاتن فع	
جمع کل : ۱۲ مورد				

جدول شماره ۳: بحر رجز

شمار کاربرد	نام اثر	مثال شعری	وزن عروضی	بحر عروضی
۳ شعر	کبوترها و آهوها	بوی گل گیلاس می داد	مستفعلن مستفعلاتن	رجز
۱ شعر	یاس نجمه	شهر مدینه بوی گل داشت	مستفعلن مستفعلاتن	
۱ شعر	گنجشک و مار بدجنس	آغاز شد یک بار دیگر	مستفعلن مستفعلاتن	
۱ شعر	آهو و مرد مهربان	آهو به اطرافش نگا می کرد	مستفعلن مستفعلاتن فع	
جمع کل : ۶ مورد				

جدول شماره ۴: بحر مضارع

شمار کاربرد	نام اثر	مثال شعری	وزن عروضی	بحر عروضی
۲ شعر	یاس نجمه	دیگر نمانده چیزی	مفعول فاعلاتن	مضارع
۲ شعر	بارانی از ستاره	ما توی خانه عکسی	مفعول فاعلاتن	
۱ شعر	یاس نجمه	وقتی که می روم	مفعول فاعلن	
جمع کل : ۵ مورد				

جدول شماره ۵: بحر خفیف

شمار کاربرد	نام اثر	مثال شعری	وزن عروضی	بحر عروضی
۱ شعر	کبوترها و آهوها	بوی عطر و گلاب می آمد	فاعلاتن مفاعلن فع لن	خفیف
۱ شعر	فرشته های مجروح	شهر لبریز درد و ماتم بود	فاعلاتن مفاعلن فع لن	
جمع کل : ۲ مورد				

جدول شماره ۶: بحر متقارب

شمار کاربرد	نام اثر	مثال شعری	وزن عروضی	بحر عروضی
۱ شعر	بارانی از ستاره	چه نوری، چه رنگی	فعولن فعولن	مقارب
جمع کل : ۱ مورد				

جدول شماره ۷: بحر رمل

بحر عروضی	وزن عروضی	مثال شعری	نام اثر	شمار کاربرد
رمل	فاعلاتن فاعلاتن فاعلن	خواب دیدم می پرّم آرام و نرم	بارانی از ستاره	۱ شعر
				جمع کل: ۱ مورد

جدول شماره ۸: بحر عمیق

بحر عروضی	وزن عروضی	مثال شعری	نام اثر	شمار کاربرد
عمیق	فاعلن فاعلاتن	کاروان داشت میرفت	کبوترها و آهوها	۱ شعر
				جمع کل: ۱ شعر

جدول شماره ۹: بحر عریض

بحر عروضی	وزن عروضی	مثال شعری	نام اثر	شمار کاربرد
عریض	مفاعیلن فعولن	به شادی پر کشیدند	کبوترها و آهوها	۱ شعر
				جمع کل: ۱ مورد

آنگونه که در جداول نه‌گانه مشاهده میشود، در بازده کتاب بررسی شده، مجموعاً از نه بحر عروضی و هجده وزن استفاده شده است. با نگاهی به بحرهای و وزن‌ها درمی‌یابیم که علاوه بر بحرهای پرکاربرد و شناخته شده شعر فارسی از قبیل هزج، رجز و مضارع، از بحر عروضی کم‌کاربردی چون بحر مدید (۱۲مورد) و حتی بحرهای بسیار نادری چون عمیق و عریض (هر کدام یک مورد) هم استفاده شده است. علاوه بر تنوع جالب این بحور که بحرهای بسیار نادر را نیز شامل میشود، نکته جالب دیگر، در اقلیت قرار گرفتن بحرهای بسیار شایع و پرکاربرد متقارب و رمل است که هر کدام تنها یک بار به کار رفته‌است، درحالی که بحر کم‌کاربرد مدید، رتبه دوم کاربرد را دارد و کاربرد آن از مجموع وزنهای پرکاربرد خانواده رمل و متقارب بیشتر است. اما آنچه برای بحر هزج رخ داده، مطابق انتظار و قابل پیش‌بینی است، چرا که بحر هزج در تنه اصلی شعر کلاسیک پارسی، یعنی شعر بزرگسالان نیز در رده‌های نخست کاربرد قرار دارد و این پیشتازی کمی را به لحاظ کیفی میتوان ناشی از جذابیت‌های صوتی این بحر دانست که بویژه برای کودکان، این حوزه از جذابیت، دارای اولویت است.

۳-۱-۲- قافیه و ردیف

چنان که در بخش وزن نیز گفته شد، ذهن کودکان بیش از آنکه متوجه کشف روابط انتزاعی میان اجزای شعر باشد، معطوف به بهره‌مندی از موسیقی کلام است و یکی از ارکان موسیقی کلام در

شعر پارسی، موسیقی کناری(قافیه و ردیف) است. در بحث موسیقی کناری، آنچه مهمتر است و نقش پی و ستون را دارد، قافیه است و ردیف برای تقویت آن می‌آید. قافیه افزون بر ایجاد موسیقی در کناره‌ها(و گاه در فواصل درونی) شعر، مبنایی است برای بخش‌بندی کلام، عاملی برای پایان‌بندی خوب محتوا و نیز قلبی برای آویختن کلام به ذهن تا از خاطر نرود. به همین سبب شعر کودک را به دشواری میتوان بدون قافیه تصور کرد. شعرهای قافیه‌دار برای حفظ کردن، موسیقایی‌تر شدن کلام، برانگیختن عاطفه کودکان و تداعی معانی و مضامین در ذهن کودک، تأثیر بسزایی دارند و ماندگاری آنها در ذهن بیشتر و طولانی‌تر است. به همین سبب است که از دیرباز، مطالب آموزشی برای کودکان برای آنکه بهتر در ذهن بماند یا به تعبیر دیگر به ذهن قلب شود، به صورت مقفی و البته موزون ارائه میشده‌است و نمونه درخشان این پدیده، نصاب‌الصبيان ابونصر فراهی، نخستین مجموعه شعر تعلیمی برای کودکان بوده‌است.

تحلیل کمی موسیقی کناری در یازده کتاب مورد مطالعه، نتایج زیر را فراهم آورد:

جدول شماره ۱۰: موسیقی کناری

کتاب	موضوع	بدری به مهربانی خدا	بر بال کیوتران	سبزه عملی امام رضا	گنجشک و مار بدجنس	آهو و مرد مهربان	فرشته های مجروح	کیوتراها و آهوها	امام رضا	بارانی از ستاره	پروانه حرم	یاس نجمه
قافیه	۱۱ مورد ایراد دارد	کامل و بدون ایراد	کامل و بدون ایراد	بجز دو مورد بقیه کامل است	بجز دو مورد بقیه کامل است	کامل و بدون ایراد	کامل و بدون ایراد	کامل و بدون ایراد	کامل و بدون ایراد	کامل و بدون ایراد	کامل و بدون ایراد	کامل و بدون ایراد
ردیف	۱۰ بیت دارد ۶۷ بیت ندارد	۷ بیت دارد ۲۸ بیت ندارد	ندارد	۶ بیت دارد ۴۲ بیت ندارد	۴۵ بیت دارد ۱۳ بیت ندارد	۳۰ بیت دارد ۶ بیت ندارد	۷۲ بیت دارد ۳۶ بیت ندارد	۳ بیت دارد ۱۱ بیت ندارد	۷ بیت دارد ۵۰ بیت ندارد	۱۴ بیت دارد ۳۲ بیت ندارد	۴۲ بیت دارد ۶۲ بیت ندارد	۴۲ بیت دارد ۶۲ بیت ندارد
قالب شعری	مثنوی	مثنوی	مثنوی	چاپاره	چاپاره	چاپاره	چاپاره	چاپاره	چاپاره	چاپاره	چاپاره	چاپاره
تعداد ابیات	۷۷	۳۵	۶۴	۴۸	۵۸	۳۶	۱۰۸	۲۴	۵۷	۳۶	۱۰۴	

در بررسی کیفی موسیقی کناری نیز این نتایج به دست آمد:

- از آنجا که برای کودکان، شکل ملفوظی حروف اهمیت بیشتر دارد، اساس قافیه در شعر کودک نیز اشتراک صوتی حرف روی (مانند «لذیذ» و «چیز») است، صرف نظر از آنکه شکل نوشتاری حرف روی چگونه باشد.

- گاه با قافیه‌هایی مواجه می‌شویم که حتی اگر به اغماض، آنها را غلط قاعده‌ای ندانیم، باید ضعف صوتی قافیه و قافیۀ فقیر ارزیابی‌شان کنیم، مانند روی قرار دادنِ های بدل از کسره در این شعر:

هر چند که نیست بین ما ایـن هشتمیـن ستاره
اما ما رو میبینیـه با ایـن که در بهشته

(خبیری، سیره عملی امام رضا(ع): ص ۲۳)

- اما وسیع‌ترین مشکل قافیه در یازده کتاب مورد مطالعه، قافیه قرار دادن واژه‌هایی است که در اصل، یک واژه اند، مانند: گشت/ برگشت و میزد/ نمیزد. در این موارد در حقیقت با ردیف بدون قافیه مواجهیم، زیرا آنچه مبنای قافیه شده است، بیش از یک واژه نیست. با این حال به سبب آنکه ذهن کودک، عاری از مباحث فنی، معطوف به بهره‌مندی از اشتراکات لفظی منجر به موسیقی است، این ایراد فنی را کودک نه‌تنها ایراد ارزیابی نمی‌کند، بلکه امتداد موسیقی بیشتری را در آن احساس می‌کند.

۲-۲- قالب

همان‌گونه که در جدول شماره ۱۱ دیده می‌شود، بیشترین اقبال در یازده کتاب مورد مطالعه، به قالب چارپاره و سپس مثنوی است و از دیگر قالبها در این یازده کتاب، خبری نیست:

جدول شماره ۱۱: قالبها

کتاب قالب	پدري به مهرناني خدا	بر بال کبوتران	سیره عملی امام رضا	گنجشک و مار بدجنس	آهو و مرد مهریان	فرشته های مجروح	کبوترها و آهوها	امام رضا	بارانی از ستاره	پروانه حرم	یاس نجمه
چارپاره	-	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
مثنوی	✓	✓	-	-	-	-	-	-	✓	-	✓

از ایماژ بگونه‌ای استفاده نشده باشد، زود مکرر و مبتدل می‌شود. یکی از مهمترین راههای "تأثیر" استفاده از همین صورخیال است «(شفیعی کدکنی، رستاخیز کلمات: ص ۴۳۷). اگر موسیقی را نخستین لایه برخورد زیبایی‌شناسانه مخاطب در حوزه شعر کودک بدانیم، لایه دوم، بیان و وجوه تصویری و تخیلی سخن خواهد بود. کودک پس از به حرکت درآمدن بر اثر موسیقی وزن و قافیه، به مرحله خیرگی در تصاویر میرسد و ساحتی تازه از زیبایی را کشف میکند. شگردهای به کار رفته در این حوزه نیز بنا به طبع طبیعی و عاری از پیچیدگی کودک، شامل شگردهای طبیعی بیان و در رأس آنها، توصیف و تشبیه است.

۳-۳-۱- تشبیه

ذهن کودکان، ساده و نزدیک به طبیعت است. آنچه کودک را به وجد می‌آورد، کشف روابط انتزاعی میان واژه‌ها نیست، بلکه کشف طبیعت در درون واژه‌ها یا همان نقاشی کلمات است. تصویرگری در شعر کودک، متمایل به شگرد توصیف (Description) یا برش‌مردن جزئیات یک پدیده با هدف تصویر کردن آن است، یعنی همان شگردی که در نظم و نثر سبک خراسانی متقدم و در آثار کسانی چون رودکی، فرخی، بلعمی و بیهقی بخوبی تجربه شد و توسعه یافت و در دوره معاصر نیز کسانی چون میرزاده عشقی، توللی، اخوان و نادرپور، آن را به طرز وسیع به کار گرفتند. تشبیه در شعر کودک، در خدمت توصیف و در خدمت تصویر کردن است. از میان انواع تشبیه نیز تشبیهات حسی با مشبه‌به ملموس و محسوس، در اکثریت است. تشبیه امام رضا(ع) به پدر مهربان، بهار همیشه سبز، نور، ستاره، خورشید، عطر و... تشبیه فضای حرم به دریا و عرش، تشبیه شهر مشهد به بوستان، تشبیه گنبد حرم به منبع نور و تشبیه کبوتران حرم به قطرات باران و مهمانان عزیز، از جمله تشبیهات زیبا و برجسته‌ای است که در آثار مورد مطالعه به وفور دیده می‌شود و اغلب از سنخ تشبیهاتی است که مشبه‌به آنها محسوس و ملموس است، برای نمونه، تشبیه وجود مبارک امام رضا(ع) به ماه و خورشید:

پَر نـوـر و مـهـر بـان بـوـد مـانـنـد مـاـه و خـورـشـیـد

(وحیدی صدر، بارانی از ستاره: ص ۹)

تشبیه سلام به عطر:

مـی‌آمـد و عـطـر سـلامـش بـوی گـل گـیـلاس مـی‌آید

(میرزاده، فرشته‌های مجروح: ص ۱۶)

تشبیه شهر مشهد به گل:

مـشـهـد، گـل شـهـر هـای عـالم بـیـرون بـیـرد ز سـیـنـه مـاتم

(باوندیان، بر بال کبوتران: ص ۱)

و تشبیه کبوتر به باران یا تشبیه کبوتران به قطره‌های باران:

او دیده بود آن جا بارانانی از کبوتی
(وحیدی صدر، امام رضا(ع): ص ۳)

۳-۲-۳- استعاره

تشبیه را به سبب ذات ساده و طبیعی و نزدیک به طبیعت آن، میتوان منطقی‌ترین شگرد بیان برای کودکان دانست و در عمل هم بیشینه کارکردهای بیانی در یازده کتاب مورد مطالعه این مقاله بر دوش تشبیه است. با این حال، شعر کودک از دیگر شگردهای بیانی، یکسره خالی نیست. یکی دیگر از شگردهای بیانی که به سبب نزدیکی به تشبیه، جایگاهی را برای خویش در شعر کودکان به دست آورده است، استعاره است. آن مقدار استعاره که در اشعار مورد بررسی یافت شد، همه از قبیل استعاره مکنیه اند، مانند دل که استعاره از شیشه و آب است:

آیه‌ای که معنی اش آفتاب و نور بود از دل زلال او شب همیشه دور بود
(میرزاده، کبوترها و آهوها: ص ۱۰)

و ستاره که استعاره از گل یا میوه است:

با یک سبد ستاره آمد به خوابم آقا تا اینکه من نباشم در رنج و غصه تنها
(همان: ص ۹)

سبب مکنیه بودن استعاره‌ها در شعر کودک، سادگی و طبیعی بودن طبع کودکان است که موجب میشود همواره از میان دو یا چند امکان، امکان طبیعی‌تر را انتخاب کنند. اگر به تشبیه که پایه استعاره است بازگردیم، مشبه هدف است و مشبه به تنها ابزاری در خدمت مشبه است. هدف از تشبیه، تقویت مشبه است. در استعاره نیز که برآمده از تشبیه است، اگر غایت را ابلاغ مشبه بدانیم، نوع مکنیه که با حفظ مشبه و اضمار مشبه به پدید آمده است، برای کودک طبیعتی‌تر است تا نوع مصرحه که با حفظ مشبه به و اضمار مشبه ساخته میشود. ذهن کودک هنوز آن مقدار غور و دورگردی را نیازمندی که نقاب مشبه به را کنار بزند و مشبه را که مراد است، دریابد و به همین سبب برای وی طبیعتی‌تر است که مشبه در قالب استعاره مکنیه ذکر شود و از طریق ملامت مشبه به، مقداری پیرایه‌های تصویر و خیال به آن افزوده شود.

۳-۳-۳- کنایه

طبیعی بودن ذهن کودک و دوری آن از غور در پیچیدگیهای فنی و انتزاعی، موجب میشود که تشبیه و سپس استعاره، در رأس شگردهای بیانی قرار گیرند. در ورای این دو شگرد، کودکان دریافت درستی از دیگر شگردها که رو به انتزاع و پیچیدگی میروند، ندارند و ساختهای پیچیده‌تر از قبیل کنایه را نه در معنی انتزاعی و کنایی، بلکه در معنای تحت‌اللفظی واژه‌هایش درمی‌یابند. نمونه‌های مطالعه شده در یازده کتاب موضوع این مقاله نشان میدهد به همان اندازه که تشبیه در

شعر کودک فراوان است، شگردهایی از قبیل کنایه بسیار کمیاب است و آن مقدار کنایه نیز که یافت میشود، کنایه‌های مکرر و متعارف شده است که معنای ثانویه آنها مبدل به معنای اولیه و تحت‌اللفظیشان شده‌است، برای نمونه، «سربلند» در این بیت:

کمک میکرد به مردم به هر کی بود نیازمند می‌گفت که با این کارا آدم میشه سربلند (خیبری، سیره عملی امام رضا(ع): ص ۸)

بر این اساس، کنایه را باید مرز نهایی شگردهای بیانی در شعر کودک دانست و معدود کنایات به کار رفته در این گونه شعر نیز فاقد کارکرد هنری‌اند و بار تصویرسازی و خیال‌انگیزی شعر کودک، کماکان بر دوش تشبیه و تشبیه‌واره یعنی استعاره است.

۳-۴- بدیع

یکی از مناظری که میتوان زیباییهای متن را از آن زاویه بررسی کرد، بدیع است «و آن علمی است که بحث میشود در آن از وجوهی که موجب حسن کلام است بعد از بلاغت آن. پس اگر کلام خالی از بلاغت باشد آن وجوه از درجه اعتبار ساقط و از زبور حسن عاطل است» (هنجار گفتار: ص ۲۰۶). اگر شگرد بیانی از اسناد دادن اشیا - خواه عینی و خواه ذهنی - به هم پدید می‌آید، مانند اسناد دادن گل به چهره، شگرد بدیعی از ایجاد رابطه میان واژه‌ها پدید می‌آید، خواه این رابطه‌ها میان صورت واژه‌ها باشد و خواه میان محتوای واژه‌ها. بر این اساس، بدیع نسبت به بیان، در مرتبه‌ای انتزاعیتر قرار می‌گیرد و به همین سبب است که اقبال ذهن کودک به شگردهای بدیعی، کمتر از شگردهای بیانی است.

اگر بدیع را هنر ایجاد رابطه بین واژه‌ها بدانیم، به دو حوزه بدیع لفظی و بدیع معنوی میرسیم. مقصود از بدیع لفظی، ایجاد رابطه میان صورت واژه‌هاست و «آن است که زینت و زیبایی کلام وابسته به الفاظ باشد، چنانکه اگر لفظ را با حفظ معنی تغییر بدهیم آن حسن زایل گردد» (فنون بلاغت و صنایع ادبی: ص ۳۷). این گونه از بدیع، گاه عبارت است از ایجاد رابطه میان صورت مکتوبی واژه‌ها (مانند جناس خط) و گاه نیز ایجاد رابطه میان صورت ملفوظی واژه‌هاست (مانند سجع). اما گونه دوم بدیع که بدیع معنوی نام دارد، ایجاد رابطه میان معنای واژه‌هاست، مانند تضاد، تناسب، ایهام و دیگر شعب بدیع معنوی.

۳-۴-۱- بدیع لفظی

این گونه از بدیع، مجموعه‌ای از شگردهاست که میان صورت واژه ایجاد رابطه میکند. چنین رابطه‌ای منطقاً باید انتزاعی باشد و از این جهت از ادراک زیبایی‌شناسانه کودکان به دور است مگر آنکه در عمل موجب ایجاد موسیقی کلام شود و آن گاه است که در چارچوب زیبایی‌شناسی کودکان، صاحب اهمیت و کارکرد میشود. این گروه از آرایه‌های بدیع لفظی، در حقیقت هنر ایجاد رابطه میان صورت ملفوظی واژه‌هاست، مانند جناس، سجع، تکرار و واج‌آرایی. از آنجا که نخستین برخورد کودکان با لایه‌های صوتی و موسیقایی شعر است، شگردهای ساده‌تر و طبیعتاً بدیع

لفظی بویژه واج آرایبی در این گونه شعر، بسیار به کار میرود، برای نمونه، فزونی کاربرد واجهای «د» و «ق» در این بیت:

بـــود دعاشـــون همیشـــه بدرقـــه قـــدم هـــاش
(خیبری، سیره عملی امام رضا(ع): ص ۴)

و کاربرد چشمگیر «ک/گ» در این نمونه:
کمک می کرد به مردم به هر کی بود نیازمند می گفت که با این کارا آدم میشه سربلند
(همان: ص ۸)

و برجستگی کاربرد «س» در این بیت:
با یک سبید ستاره آمد به خوابم آقا
(وحیدی صدر، بارانی از ستاره: ص ۹)

و تکرار «ش» در این نمونه:
مهر و بخششش بوده بی شمار بوده او عزیز نزد کردگار
(همان، امام رضا(ع): ص ۴)

در کنار واج آرایبی که مبتنی بر تکرار واج هاست، شگردی که انحصاراً «تکرار» خوانده میشود و عبارت از تکرار واژه هاست نیز در شعر رضوی کودکان، نمونه دارد، مانند تکرار واژه «حرف» در این نمونه:

اگر توی مهمونی یک کسی حرفی می زد امام میون حرفش حرف دیگه نمی زد
(خیبری، سیره عملی امام رضا(ع): ص ۱۰)

۳-۴-۲- بدیع معنوی

بدیع معنوی، هنر ایجاد رابطه میان معنای واژه هاست. شگردهای بدیع معنوی تا آنجا در شعر کودکان رضوی به کار گرفته میشود که از طبیعت زبان به دور نباشد و برای ذهن طبیعی و طبیعت گرای کودکان، تولید غرابت نکند و در رأس این شگردها، مراعات نظیر یا تناسب است که آن را شرط اولیه تحقق زبان و تألیف اجزای جمله دانسته اند (همایی، فنون بلاغت و صنایع ادبی: ص ۱۶۹) و به سختی میتوان زبان تألیف شده از اجزای نامتناسب را برای کودکان، تصور کرد. تناسب و تضاد، دو شگرد بدیعی همزادند. از میان این دو شگرد در شعر کودکان، تناسب حضوری همه جانبه دارد و حضور تضاد، حداقلی است. سبب این تفاوت حضور را در سادگی ذهن کودک باید جست که همه چیز را مبتنی بر آشتی و سازگاری میدانند و بر این اساس، تناسب برای او اصل و بدیهی است و تضاد برای او فرع و دور از ذهن است. بر این اساس، نمونه هایی از این قبیل که مبتنی بر تناسب است، در شعر کودک، اکثریت دارد:

پَر نـور و مَهر بـان بـود مـانـسـد مـاـه و خـور شـیـمـد
 آن مـرد آسـمانـسـی و قـتـی کـه مـی درخـشـید
 (وحیدی صدر، بارانی از ستاره: ص ۹)

و در مقابل، نمونه‌هایی از این قبیل که حاوی تضاد- هرچند کمرنگ- است، در شعر کودکان در اقلیت است:

آیه‌ای که معنی‌اش آفتاب و نور بود از دل زلال او شب همیشه دور بود
 (میرزاده، کیوترها و آهوها: ص ۱۰)

گذشته از تناسب و تضاد، تلمیح به سبب خصلت آیینی شعر رضوی، در این گونه شعر، کاربردی وسیع دارد و حتی کودکانه بودن نیز موجب کاهش یافتن حضور وسیع تلمیح در شعر رضوی نشده‌است. تلمیح از کهنترین شگردهای آفرینش ادبی در متون پارسی از عصر اوستایی تا اکنون است که پیوندی وسیع و وثیق به طور ویژه با نوع ادبی آیینی دارد. حتی اگر زیبایی‌شناسی را در محدودترین تعریفش، پدیده‌ای صوری بدانیم، باز هم تلمیح در شگردهای آفرینش زیبایی ادبی می‌گنجد، زیرا تلمیح نیز بواقع فرایندی صوری است با این تفاوت که برخی از فرایندهای صوری بر ماده صوری انجام می‌گیرند، مانند شگردهای معطوف به صورت ملفوظی و مکتوبی حروف، اما تلمیح شگردی صوری است که بر ماده محتوایی پیاده می‌شود. این فرایند صوری عبارت است از شکستن یک روایت به چند جزء و ذکر کردن برخی از این اجزا و حذف کردن برخی دیگر. بدین ترتیب به جای ذکر کردن مبسوط یک روایت، به آن روایت از طریق برخی اجزایش اشاره می‌شود. این اشاره‌ها مبدل به پلی می‌شوند که به میانجی آنها، زیباییهای اصل روایت بدون نقل کردن مبسوط آن، به اثر ادبی جدید منتقل می‌شود. شعر رضوی به سبب خصلت آیینی‌اش، عرصه کاربرد وسیع تلمیح و تلمیح‌واره‌ها از قبیل ترجمه و اقتباس بوده‌است. برای نمونه، این شعر:

اگر توی مهمـونی یک کـسی حـرفـی مـی زـد اـمـام مـیـون حـرفـش حـرف دـیگـه نـمی زـد
 (خپیری، سیره عملی امام رضا(ع): ص ۱۰)

تلمیحی است به سخن ابراهیم بن عباس صولی درباره سیره نیکوی امام رضا(ع): «من ابوالحسن الرضا را هرگز ندیدم در سخن گفتن با کسی درشتی کند و سخن کسی را پیش از تمام شدن قطع کند» (عیون اخبار لارضا، ج ۲: ص ۱۸۴). یا در تلمیح به سخاوت حضرت امام رضا(ع) که داستانهای بسیار از آن بر سر زبان است، می‌خوانیم:

مـهـر و بـخـشـش بـودـه بـی شـمـار بـودـه او عـزیز نـزد کـرد گـار
 (وحیدی صدر، امام رضا(ع): ص ۴)

و در شعری دیگر نیز می‌خوانیم:

کمک می‌کرد به مردم به هر کی بود نیازمند
می‌گفت که با این کارا آدم می‌شسه سربلند
(خیبری، سیره عملی امام رضا(ع): ص ۸)

این اشعار همچون تلمیح به سخن گهربار شخص امام(ع) است که میفرماید: «السَّخَاءُ شَجَرَةٌ فِي الْجَنَّةِ وَ أَغصَانُهَا فِي الدُّنْيَا، مَنْ تَعَلَّقَ بِعُصْنٍ مِنْ أَغصَانِهَا دَخَلَ الْجَنَّةَ»^۲ (عیون اخبار الرضا، ج ۱: ص ۶۶۸).

نتیجه‌گیری

شعر کودکان رضوی، سهمی عمده و رو به افزایش را در شعر آیینی فارسی به خود اختصاص داده و در سالهای اخیر در رشد علایق مذهبی مخاطبان خود تأثیر بسزایی داشته‌است. این نوع ادبی، دارای ویژگیهایی به شرح ذیل است:

۳-۱- شعر کودکان رضوی به سبب ذات آیینی‌اش، خصلتی تلمیح‌گرا دارد و اگر از شگرد تناسب که شرط اولیه تألیف زبان است و شگرد تشبیهات محسوس که رایج‌ترین شگرد تخیل برای ذهنهای طبیعی و طبیعت‌گراست، بگذریم، شگرد تلمیح وسیعترین کاربرد را در آفرینش شعر کودکان رضوی دارد.

۳-۲- مرجع تلمیحات در شعر کودکان رضوی، افزون بر اخبار و روایات کتبی، مشهوراتی است که میتوان آنها را تداوم خاطرات خوش حضور امام رضا(ع) در ایران از گذشته تا اکنون دانست.

۳-۳- طبیعی بودن طبع کودکان موجب شده که تشبیهات از سنخ تصویرگری طبیعی باشد. بدین منظور، شگرد توصیف و شگرد تشبیه حسی، بیشترین بار تصویرگری را در این‌گونه شعر بر دوش میکشد.

۳-۴- استعاره به سبب پیوندش با تشبیه در شعر رضوی کودکان دارای کاربرد است، اما دیگر شگردهای بیانی به سبب تمایل به انتزاع، در این‌گونه شعر کاربردی ندارد و مختصر موارد کاربرد کنایه هم از سنخ کنایه‌های غیره‌نری است و به جهت کنایه بودن استفاده نشده‌است.

۳-۵- در حوزه بدیع، بیشترین کاربرد با بدیع معنوی و از سنخ تناسب است. در بدیع لفظی نیز تنها مواردی به کار گرفته شده که کارکرد موسیقایی داشته باشد و از سنخ ایجاد رابطه میان صورت ملفوظی زبان باشد و آن دسته از شگردهای بدیعی که از سنخ رابطه میان صورت مکتوبی واژه‌هاست، کاربردی در شعر رضوی کودک ندارد. اصل بودن صورت ملفوظی در برابر صورت مکتوبی در بخش قافیه نیز دیده‌میشود.

۳-۶- در حوزه موسیقی کلام، هر یازده مجموعه مورد مطالعه، رعایت وزن عروضی و قافیه و ردیف را بر خود الزامی دانسته‌اند. تنوع وزنی در این آثار، چشمگیر است، اما چشمگیرتر از آن، خلاف‌آمد انتظار در کاربرد برخی بحر‌هاست، به‌گونه‌ای که بسامد کاربرد دو بحر بسیار رایج رمل و متقارب با بسامد کاربرد دو بحر بسیار نادر عریض و عمیق، برابر است. شاید سبب این پدیده، ناآشنایی ذهن و طبع کودکان با ادبیات سنت‌شده بزرگسالان و بحرهای مطلوب و رایج آن حوزه است که تجربه کردن بحر‌ها و وزن‌های نامعمول را ممکن می‌سازد.

۳-۷- در حوزه موسیقی کناری (قافیه و ردیف) به مانند آنچه در بدیع لفظی دیده شد، اصل با صورت ملفوظی واژه‌هاست و بر این اساس با قافیه‌هایی مواجه میشویم که یا صورت مکتوبی مشترک ندارند یا به لحاظ اصول قافیه نادرست اند، اما در عمل، موجب اشتراک صوتی میشوند. ۳-۸- رایج‌ترین قالب در شعر کودکان رضوی چنانکه انتظار میرود، قالب چارپاره است. چارپاره‌های کودکانه، اغلب مثنوی‌هایی با اوزان دوری هستند که هر مصرع آنها به دو نیم‌مصرع، شکسته شده است. پس از چارپاره، مواردی استثنایی از کاربرد مثنوی هم در شعر کودکان رضوی دیده میشود، اما از قالب‌های دیگر، خبری نیست.

پی‌نوشت:

۱. قبری دیگر در طوس است که امامی در آن مدفون است و زیارت آن واجب است.
۲. بخشندگی، درختی در بهشت است که شاخه‌هایش در دنیا است. هرکس به شاخه‌ای از شاخه‌هایش درآویزد، به بهشت درآید.

فهرست منابع

۱. امام رضا(ع). وحیدی صدر، مهدی. (۱۳۸۵). مشهد: عروج اندیشه.
۲. آهو و مرد مهربان. عباسی. رحیم. (۱۳۸۹). مشهد: شرکت به نشر.
۳. بارانی از ستاره. وحیدی صدر، مهدی. (۱۳۸۷). مشهد: عروج اندیشه.
۴. بر بال کبوتران. باوندیان، علیرضا. (۱۳۷۸). مشهد: آستان قدس رضوی.
۵. پدری به مهربانی خدا. باوفای حقیقی، تکتیم. (۱۳۸۷). مشهد: شرکت به نشر.
۶. پروانه حرم. هاشمی، منیره. (۱۳۸۷). مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۷. رستاخیز کلمات، درس‌گفتارهایی درباره نظریه ادبی صورت‌گرایان روس. شفیعی کدکنی، محمد رضا. (۱۳۹۱). چاپ سوم. تهران: نشر سخن.
۸. سیره عملی امام رضا(ع). خیبری، اکرم. (۱۳۸۸). قم: انتشارات موسسه فرهنگی پیوند با امام.
۹. عیون اخبار الرضا. شیخ صدوق، ابی جعفر محمد بن علی. (۱۳۶۳). مشهد: نشر رضا.
۱۰. فرشته‌های مجروح. میرزاده، سید احمد. (۱۳۷۹). مشهد: شرکت به نشر.
۱۱. فنون بلاغت و صنایع ادبی. همایی، جلال‌الدین. (۱۳۸۹). چاپ اول. تهران: آهورا.
۱۲. کبوترها و آهوها. میرزاده، سید احمد. (۱۳۸۱). مشهد: شرکت به نشر.
۱۳. گنجشک و مار بدجنس. عباسی، رحیم. (۱۳۸۷). مشهد: شرکت به نشر.
۱۴. مدایح رضوی در شعر فارسی. احمدی بیرجندی، احمد و علی نقوی‌زاده. (۱۳۶۴). چاپ اول. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۱۵. معانی و بیان. تجلیل، جلیل. (۱۳۷۲). چاپ ششم. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۱۶. هنجار گفتار در فن معانی و بیان و بدیع فارسی. تقوی، نصرالله. (۱۳۱۷). تهران: چاپخانه مجلس.
۱۷. یاس نجمه. هنرجو، حمید. (۱۳۸۳). مشهد: شرکت به نشر.